

Anmeldelser

Donald Forrester: The Enlightened Social Worker – An Introduction to Rights Focused Practice, Policy Press

Udgangspunktet for denne engelske bog er, at socialarbejdere og socialt arbejdes teorier fokuserer på at hjælpe og støtte borgere, som har det svært i et samfund. Ifølge Donald Forrester (DF) er der mange eksempler på, at socialarbejdere netop ikke lykkes med at udfylde denne rolle. Det gælder også socialt arbejdes teorier, som ofte fører til misforståelser og ubegrundede løsninger, som kun i begrænset omfang virker. I stedet argumenterer DF for at basere socialt arbejde på rettigheder, som er nedfældet i love og ikke mindst i de statsligt forpligtende menneskeretlige konventioner.

DF argumenterer for, at socialt arbejde bør baseres på rettigheder, der er demokratisk besluttede, og dermed udspringer af oplysningstidens principper. Disse principper giver i et moderne samfund borgerne rettigheder til beskyttelse, frihed til at leve det ønskede liv, have forbindelser til andre og få støtte. DF præciserer, at lokale organisatoriske og økonomi-

ske kapacitetsproblemer ofte udfordrer muligheder for at etablere de bedste løsninger. Det øger behovet hos udsatte borgere til at skabe helheder og muligheder, og dermed for socialarbejdere til med et rettigheds- perspektiv at skabe sammenhæng og løsninger vel vidende at en løsning løbende udfordres. Der skal bygges broer på ny. Socialt arbejde er med andre ord uundværligt.

Kombinationsmodeller

DF kombinerer et samtaleperspektiv og et socialt perspektiv i en fælles teori for socialt arbejde. Det individuelle samtalearbejde hviler på humane individuelle samtaler inspireret af psykologen Rogers' teori om at give individet mulighed for at forandre sin situation, fx via motivational interviewing. DF diskuterer i et særlig afsnit begrebet kærlighed, som bl.a. i Norge er blevet indføjet i loven om udsatte børn. DF ser kærlighed som at udvide og bibeholde tilknytninger mellem mennesker. Det er evnen til ærligt at udtrykke omsorg, følelser, ansvar, respekt engagement og tillid, og som socialarbejdere at kunne rumme borgeren. Og det er en ret-

tighed i det, DF betegner som tredje generation af oplysningstidens rettigheder.

Det sociale perspektiv forbinder individer med hinanden. Det giver en opmærksomhed på at lade udsatte borgeres stemmer korrigerer socialarbejdere og lokalt dominerende forforståelser, hvis deres rettigheder skal opfyldes. Dertil føjes i den sociale model: familierådslagning med et udvidet netværk; kontekstuel beskyttelse, hvor lokalsamfundets sociale og fysiske struktur ændres; samt i nogle tilfælde påvirkning af lokale regler og overordnet lovgivningsarbejde. DF vil flytte fokus væk fra det familieinterne for at understrege, at alle borgere fx også indgår i relationer i nedslidte områder og har lave indkomster, der begrænser deres handlemuligheder. Det er i denne sammenhæng socialarbejdere skal sikre en helhed på basis af borgeres rettigheder.

DF's mål er at kombinere rettigheder centreret om det individuelt humane og de fælles sociale strukturer. Løsninger er demokratisk fastlagte er muligvis ikke optimale, men er det fælles gældende, som sandsynligvis giver et bedre udgangspunkt for et godt resultat end den eksisterende tro på, at socialarbejdere i sig selv altid vil og kan opnå de bedste resultater. Det humane samtaleperspektiv og den sociale model er perspektiver, som ikke er supplerende men komplementære linser og derfor kan være i konflikt med hinanden, men begge har betydning for at se muligheder for handling og støtte. Det stil-

ler krav til socialarbejderen bekvæmhed i forståelse af borger, regler og lokale forhold.

Rettighedsperspektivet i praksis

DF indkredser gennem bogen praksis gennem spændende cases, som stiller skarpt på de dilemmaer, socialarbejdere står overfor. De er bredt gældende, selv om de fleste kommer fra DF's indsigt i udsatte børn og unges forhold. En rettighedsbaseret tanke bygger på en forståelse af loven. Den er en forudsætning, som muliggør socialarbejderen evne til at skabe muligheder for borgere. DF understreger, at det er nødvendigt, at socialarbejdere opstiller hypoteser om behov og udvikling og løbende reviderer dem. De kan samles til en slags formularer, der rummer den enkelte borgers selvforståelse og mulige handlinger samt ændringer i love og rettigheder, som de transformeres ind i det lokale system.

Skidt og kanel

Efter at have læst bogen er fornemmelsen, at der mangler noget om socialpolitik hos de centrale lovgivende myndigheder. Det kan være betydningen af den lange periode med nedskæringer i socialt arbejde i Storbritannien (austerity), og med hvordan love dannes og til en vis grad søges gennemført. Love og centralt fastsatte regler virker i Stor-

britannien som i Danmark sjuskede efter en lovproces, som i stadig mindre omfang har indsigt i det sociale arbejdes praksis, som DF beskæftiger sig med. Det er en forståelig afgrænsning, da socialarbejdere sjældent har indflydelse på lovens formulering. I stedet kan de påvirke, hvordan loven kommer til at virke i praksis, hvor mødet med borgere fortsat ikke er determineret om end påvirket af love og regler eller lokale organisatoriske og økonomiske forhold. Netop muligheder for bevægelse mellem modsætninger fremhæver DF som en central egenskab i en rettighedsbaseret tilgang til socialt arbejde.

DF anbefaler at stille sig på menneskerettigheders grund, men det er jo ikke sikkert, at de regler er klare og har opbakning i fx retssystemet (se fx Menneskerettighedsdomstolens domme om udsatte børn mod Norge siden 2022). Måske kan et udgangspunkt være de danske forvaltningsrettigheder om, at socialarbejdere og andre sagsbehandlere skal handle sagligt, dokumentere, hvad

der sker, handle proportionalt (ikke skyde spurve med kanoner), sikre borgerens indsigt (partsret), handle hurtigt, overholde frister m.m. Sådanne regler er lavet for at beskytte borgeren mod statens tilfældigheder, men er ikke særlig klart definerede i mange love, fx overfor udsatte børn og unge (jf. fx Barnets lov fra 2024).

Bogen bør læses som et vigtigt indlæg om, hvordan indsatsen overfor udsatte borgere er lokale og afhængige af de socialarbejdere og ledere, som har ansvar for, hvad der møder udsatte borgere. Socialarbejdernes balancering mellem individ og system indebærer, som bogen viser, at der skal balanceres mellem borgerens stemme og behov, love, mellem økonomiske og lokale organisatoriske kulturer, og hvad der er muligt at handle på i et lokalsamfund. Det er med andre ord hver dag en sammenblanding af sociologi, økonomi, psykologi, jura m.m., hvor hver del altså ikke kan udskilles i den praksis, som socialarbejdere handler i.

Bell Hooks: Alt om kærlighed. Nye visioner

Bell Hooks (2024), *Alt om kærlighed. Nye visioner*. Oversætter: Juliane Wammen. Forlaget Grif. 256 sider.

Det lille forlag Grif har nu udgivet en dansk udgave af Bell Hooks' klassiker fra 2000 *Alt om kærlighed*. Nye visioner. Selvom det er 25 år siden, den amerikanske feminist og kulturanalytiker skrev bogen, er den måske mere aktuel end nogensinde. Den består af indledningen, Nåde: berørt af kærlighed, samt 13 kapitler i et ligefremt sprog, der veksler mellem at redegøre for andres forskning og berette personligt om udvikling frem mod et mere kærlighedsfuldt liv:

1. Klarhed: Sæt ord på kærligheden
2. Retfærdighed: Læren for barndommen
3. Ærlighed: Vær tro mod kærligheden
4. Dedikation: Lad kærligheden være kærlighed i mig
5. Åndelighed: Guddommelig kærlighed
6. Værdier: At leve efter kærlighedens etik
7. Grådighed: Kun kærlighed
8. Fællesskab: Kærlig samhørighed
9. Gensidighed: Kærlighedens hjerte
10. Romantik: Den skønne kærlighed
11. Tab: kærlighed i liv og død

12. Heling: Forløsende kærlighed

13. Skæbne: Når engle taler om kærlighed

Der er tale om en kultursociologisk og kritisk analyse, der undersøger, hvordan kærlighed er knyttet til socialisering, køn, værdier, politik, økonomi, religiøsitet, romantisk kærlighed mm. Desuden drøfter Hooks kærlighed i en bredere betydning, når hun diskuterer, hvad det indebærer at indrette vores samfund ud fra en kærlighedens etik.

Alt om kærlighed er en ambitiøs titel. Bogen dækker kærlighed bredt og ikke mindste vover Hooks pelsen med at foreslå en egentlig definition af kærlighed, da hun mener at moderne kultur er helt ved siden af, når det gælder om at forstå, hvad kærlighed indebærer. "Sandheden er, at alt for mange mennesker i vores kultur ikke ved, hvad kærlighed er, og denne ikke-viden føles som en frygtelig hemmelighed, en mangel vi er nødt til at dække over" (s. 39). *What Is This Thing Called Love?* lyder Cole Porters udødelige slager fra 1929 sunget af sangere som Ella Fitzgerald og Billie Holiday. Tvivlen om, hvad kærlighed egentlig er, er gennemgående i den moderne kultur, som har insisteret på en mystificerende definitionsafvisende tilgang til kærlighed ved at sige, at kærlighed handler om personlige og udefinerlige følelser. Sådan en måde at rationalisere ikke at tale nærmere om kærlighed er en skam. For med gode definitioner kan i højere grad virkeliggøre kærlighed: "Definitioner er uomgængelige udgangspunkter for fantasien. Det,

vi ikke kan forestille os, kan ikke blive virkeligt. En god definition markerer et udgangspunkt og fortæller os, hvor vi gerne vil hen. Efterhånden, som vi bevæger os mod vores ønskede destination, udstikker vi rejsen og skaber et kort. Vi har brug for et kort som vejledning på vores rejse til kærligheden, og vi begynder med det sted, hvor vi ved, hvad vi mener, når vi taler om kærlighed" (s. 41).

Hvordan definerer Hooks så kærlighed? "[S]om viljen til at udvide sit selv med det formål at nære sin egen og en andens åndelige vækst" (s. 32). Kærlighed er en viljeshandling, og ikke noget, vi bare instinktivt gør eller ikke gør. Vi vælger at elske eller ikke. Når vi forstår kærligheden som viljen til at nære vores egen og andres sjælelige udvikling, bliver det tydeligt, at vi ikke kan hævde, at vi elsker, hvis vi skader andre eller behandler dem dårligt. I forlængelse af denne definition er omsorg blot en dimension af kærlig handling og ikke lig kærlighed. Vi kan godt være omsorgsfulde over for personer, uden at vi elsker dem. Kærlighed indebærer handlinger, som fremmer den andens udvikling mod mere livfuldhed, kunne man sige i forlængelse af Hooks, som forklarer, at ideen om "åndelig vækst" blot indebærer en tro på en livfuldhedens princip og ikke nødvendigvis en gudsreligiositet.

Tryk komfort eller krævende kærlighed?

Med Hooks' definition handler kærlighed om mere end at leve trygt sammen: "Selvom vi er besatte af tanken om kærlighed, er det en kendsgerning, at de fleste af os lever relativt værdige, nogenlunde tilfredsstillende liv, selv hvis vi føler, at kærligheden mangler. I disse forhold til andre deler vi ægte hengivenhed og eller omsorg. For de fleste af os føles det som om det er nok, fordi det normalt er en hel del mere end det vi fik i vores oprindelsesfamilier. Mange af os har det uden tvivl bedst med forestillingen om, at kærlighed kan betyde hvad som helst for hvem som helst, for når vi definerer den mere klart, bliver vi mødt med det, vi mangler, en frygtelig fremmedgørelse" (s. 38-39). Egentlig kærlighed er krævende, for den kræver modet til at stå sårbar frem for den anden i åben og ærlig kommunikation. Kærlighed er en omfattende aktivitet: "Når vi er kærlige, udtrykker vi åbent og ærligt omsorg, hengivenhed, ansvar, respekt, dedikation og tillid" (s. 41). I det utildækkede møde mellem mennesker kan der ifølge Hooks være en helende kraft, fordi man i dette unikke møde kan erfare sig selv som den man er i al ens begrænsning, uformåenhed, men også i ens kreative potentialer. Kærlighed er frisættende, da den sætter os fri af hverdagslivets almindelige forstillelse og strategiske ageren. Men kærlighed er også smertefuld, for det er ikke nødvendigvis let og behageligt at rumme dens andens samt ens

egne sår. Er man primært til hyggelige søndagsspadsreture i parken er det således ikke kærligheden, man skal sætte som mastermålsætningen i ens liv. Hooks fortæller om, at det tog hende lang tid at indse, at selvom hun ønskede den, var hun bange for ægte intimitet. At involvere sig fuldt og helt i kærligheden kræver mod og villighed til at se egne og andre sår og stå nøgen i al ens sårbarhed. Mange mangler dette mod til at løbe risici og vælger derfor forhold, der rummer hengivenhed og omsorg, men ikke helende dyb kærlighed.

Med afsæt i denne begrebspræcisering analyserer Hooks, hvordan det moderne amerikanske samfund i tiltagende grad er blevet et kærlighedsløst samfund. Hun citerer Martin Luther King som en offentlig figur, der talte ud fra en kærlighedens etik. I et foredrag i 1967 talte han imod krig: "Når jeg taler om kærlighed, taler jeg ikke om en sentimental og svag reaktion. Jeg taler om den kraft, som alle de store religioner har betragtet som det højeste samlende livsprincip" (s. 100). Hooks pointerer, at King gennem hele sit liv var en kærlighedens profet. Fra slutningen af 70'erne var det dog ikke længere cool at tale om åndelighed, hvilket det heller ikke er i dag, hvor fraværet af offentlige intellektuelle eller politikere, som taler ud fra en kærlighedens etik, er larmende. Siden bogen udkom i 2000, er amerikansk politik og samfund kun blevet endnu mere kynisk, pengebaseret og forrået. I Hooks' analyse er flere og flere amerikanere blevet opgivende i forhold til at tro på

kærligheden, og i stedet hengiver de sig til forbrugerismens hedonistiske trædemølle på jagt efter den ene episodiske oplevelse efter den anden. En sådan begærsfiksering fremmer ikke kærligheden: "At fikserer opmærksomheden på ønsker og behov, sådan som forbrugerismen ansporer os til, fremmer en psykisk tilstand af endeløst begær" (s. 132). Og det leder os bort fra at leve et liv ud fra en kærlighedens etik. Hooks argumenterer for, hvordan moderne former for afhængighed af fx stoffer, sex, spil eller shopping gør kærlighedsløsheden udbredt både som en årsag og som en konsekvens: "Tætte og fortrolige forhold til andre mennesker bliver ødelagt, når den afhængige person deltager i en grådighed efter tilfredsstillelse. Det er grådighed, der karakteriserer denne stræbens natur, fordi den er uden ende; begæret er vedvarende, og kan aldrig blive fuldt tilfredsstillet" (s. 133). Kærlighed forudsætter beslutning, dedikation og viden at handle ud fra for at kunne bidrage til den andens øgede livfuldhed. Så begæret efter den anden er bare en mindre bestanddel i den romantiske kærlighed, som Hooks ser den.

Et kærligt samfund?

Jeg har fremhævet nogle af de overordnede pointer hos Hooks, som handler om behovet for at definere kærlighed mere forpligtende og hendes analyse af det kærlighedsløse moderne samfund. Disse pointer

er vigtige, for hvorfor forholde sig agnostisk til et så vigtigt fænomen som kærlighed, når vi gerne definerer andre vigtige sociale fænomener som stat, familie eller nation? Med Hooks' bud på, hvad vi skal forstå ved kærlighed, kan vi indgå i en seriøs analyse af kærlighedens veje og vildveje. Hendes begreb om kærlighed er ikke nødvendigvis originalt, og der er jo også andre bud på, hvad kærlighed essentielt handler om. Se f.eks. filosofen Simon Mays bog *Love – An new understanding of an ancient emotion* (2019), hvori han definerer kærlighedens sigte som det at etablere et eksistentiel hjem for de elskende. Erfaringen af kærlighed handler for May om en erfaring af at fundes i livet på en vital måde i mødet med det andet menneske, som man elsker. Altså en lidt anden bestemmelse end Hooks, men ikke nødvendigvis i modsætning til den. For både May og Hooks fremhæver kærlighed som noget, der øger livfuldheden hos de involverede.

Helt basalt set er Hooks ude i et vigtigt ærinde – for uden en gangbar definition af kærlighed er vi fanget i gratis tågesnak. Hvad definitionen så skal være, kan vi sagtens diskutere meget mere, men Hooks leverer i al fald et forslag, som har meget på sig. Desuden viderefører hun traditionen fra Frankfurtersociologen Erich Fromms sociologiske og psykoanalytiske arbejde med at forstå, hvad kærlighed indebærer psykologisk og ikke mindst samfundsmæssigt. Vi bliver nødt til at tænke kærlighed ikke alene som et individuelt

anliggende, men som noget, vi som samfund enten fremmer eller underminerer med vores måder at indrette os på.

I Hooks' analyse har det patriarkalsk organiserede samfund betydet, at kvinder og mænd er blevet socialiseret forskelligt med hensyn til at sige sandheden eller at lyve om kærligheden, som jo kun kan trives i åbenhed og ærlighed. Kvinder er blevet socialiseret til at tage vare på andres behov og har dermed underfokuseret på egne ønsker og behov. Som en del af denne socialisering har de således lært at lyve om, hvordan de har det, og det er ifølge Hooks en af grundene til, at kvinder i højere grad har været optaget af sladder. For i sladderens kan man tale frit fra leveren om, hvordan man har det med tingene og ikke mindst mændene. I den klassiske manderolle er det mere legitimt at lyve, for mænd anskues som fändenivoldske og regelbrydende ifølge kulturens idealisering af en "rigtig mand", og Hooks henviser til studier, som har påvist, at mænd generelt lyver mere end kvinder. Sådanne ulighedsskabende dynamikker underminerer egentlig kærlighed, som baserer sig på gensidig respekt og lighed.

Kærlighed kan ikke realiseres, hvis vi lever i et samfund, som modvirker de ting, som kærlighed i praksis kræver – åben og ærlig omsorg, hengivenhed, ansvar, respekt, dedikation og tillid. Det er derfor afgørende, at vi reflekterer over som samfund – uanset om vi tænker det i termer af velfærd, acceleration, kon-

kurrence, risiko, singularitet, neoliberalitet eller whatever – egentlig opdyrker kærlighedens afgørende dyder. Der er meget, vi skal lære for at blive kærlighedsduelige. Hvis vi som samfund vil mere end uforpligtende sniksnak om kærlighed, må vi tænke langt mere grundigt over, hvordan vi indretter samfundet, så vi har tid og rum til at lære dyder som f.eks. tålmodighed, indlevelse og mod. Kærlighed er handling og holdning, og for at elske må man praktisere dyder, vi ikke fødes med, men kan lære, hvis den pågældende kultur kultiverer dem. Kærlighed er ikke bare noget, som rammer os, hvorefter vi kan praktisere det, som den destruktive myte om romantisk kærlighed bilder os ind. Vi må lære os selv og hinanden de nødvendige dyder – og det ville jo i sandhed være et prægtigt samfund, hvis det var opdragelsens og uddannelsens fundamentale ærinde netop at gøre dette. Og vi må indrette samfundet i rammer, der understøtter en kærlighedens praksis – fx via forpligtende daglige fællesskaber, og her er det helt sikkert, at længere tid ved samlebandene ikke er befordrende. En sådan diskussion af, hvordan vi bedst

gør dette, er på høje tid, for at gå i terapi eller melde sig til *Gift ved første blik* alene gør ikke en kærlighedskapabel borger i nutidens kærlighedsusikre samfund. Givet er det også, at forbrugerismen er ukærlig og en uholdbar livsmodus set i lyset af den tiltagende klimakrise. Kærlighed gør os bæredygtige til at leve vitale liv, og et samfund i lys af kærlighedens etik vil samtidig være et mere bæredygtigt samfund, da kultivering af sjælelig udvikling vil koste langt mindre CO₂-forbrug end det nuværende samfunds.

Alt om kærlighed – nye visioner siger selvfølgelig ikke alt om kærlighed – men den siger alt muligt væsentlig om kærlighed. Og det er helt forståeligt, at den er blevet en klassiker i den amerikanske offentlighed. Jeg håber, den kan blive en kærlighedsklassiker herhjemme. For hvad andet end kærlighed er tilværelsens egentlige mening, sådan som Erich Fromms omfattende forfatterskab – om kærlighedens væsen, forudsætninger og samfundsmæssige og kulturelle betingelser – søgte at forklare.

Anmeldt af Poul Poder, lektor, Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Emma Holten: Underskud. Om værdien af omsorg

Politikens Forlag, 2024 (288 s. ISBN 978-87-400-7413-0)

"Vi skaber så meget værdi for hinanden. Det er svært at tælle, men ikke svært at mærke"

Introduktion

Det er de færreste, som ikke kender til Emma Holten. Hun er en fremtrædende oplægsholder, debattør og feministisk aktivist – og nu også forfatter til en bog om (den manglende) samfundsmæssige værdi af omsorg, og de konsekvenser, som det har både for den enkelte og for samfundet. Emma Holtens bog er dermed den seneste i en række lignende debat- eller populærvidenskabelige bøger, som kritiserer og decentrerer mainstreamøkonomien – eller som Emma Holten kalder det: den etablerede økonomi –, og som på forskellig vis argumenterer for at sætte omsorgen og menneskers gensidige afhængighed i centrum for, hvad der giver samfundet værdi, og dermed for de politiske prioriteringer. Her kan nævnes Katrine Kielos: *Det eneste køn*, The Care Collective: *The Care Manifesto* og Cinzia Arruzza, Tithi Bhattacharya og Nancy Fraser: *Feminism for the 99%* samt mine egne populærvidenskabelige bidrag: 'Det usynlige hjerte' og 'Hvad er solidaritet?' på Solidaritet.dk.

Bagtæppet

Emma Holtens bog er allerede blevet anmeldt flere steder og også kritiseret og debatteret på flere forskellige medieplatforme. På den ene side så bliver det fremhævet, '[a]t økonomien er for vigtig til at overlade til økonomerne' (Jeppe Druedahl i Information, 3/5 2024), og 'Emma Holten har gjort mig klogere på det arbejde, ingen regner for noget' (Knud Aarup i Altinget, 15/5 2024). På den anden side så raser økonomer over bogens kritik og mener, at Holten ikke forstår de økonomiske teorier og begreber og ikke vil forstå de økonomiske analyser. I den forbindelse får sociologerne også 'en på hatten' – så her må alle vi læsere af Dansk Sociologiske være ekstra opmærksomme – for Lars Harhoff Andersen skriver i Ræson (10/5 2024), at når økonomer har mere status, så er det, fordi de har forfinet deres empiriske metoder (sic!) og gjort sig spilbare for politikerne, mens sociologer og antropologer, som begraver sig dybt i spekulativ teori, har spillet sig selv af banen (og så glemte han endda at nævne kønsforskningen, der ellers plejer at være den ultimative spekulation!). 'Spændende' tese, som i sig selv kunne give anledning til en artikel. Det relevante her er dog, at noget videnskab ses som mere korrekt end andet. Det er ikke en ny diskussion. Det interessante er, at den er forbundet med at forsvare økonomernes samfundsmæssige magtposition ved at hævde, at økonomien er objektiv i forståelsen

neutral og ikke-normativ, og at forfinede metoder og korrekt metodebrug sikrer den videnskabelige sandhed i modsætning til Holtens analyse. Det er en forståelse af videnskabelig og -validering, som er bredt udfordret indenfor forskningsverdenen, og hvor en central kritik er, at en manglende erkendelse af positionering fører til dårligere analyser, reproduktion af etablerede magtforhold og en svag objektivitet (fx Sandra Harding: *Objectivity and Diversity. Another Logic of Scientific Research*, University of Chicago Press, 2015). Men det giver samfundsmæssig magt at hævde det modsatte. Rune Møller Stahl mener dog, at danske økonomer udgør et broderskab, der ikke har taget de nye internationale strømninger, som inddrager andre forskningsperspektiver på økonomien og økonomiske problematikker, til sig, og som modsætter sig andre traditionernes læsning af deres centrale begreber (Information 6/6 2024). Når det så er sagt, så nævner selv positive anmeldelser svagheder i økonomiforståelsen, og dertil er der kritikpunkter, som kunne være en diskussion værd fx fra overvismanden, der som citeret i Berlingske (12/5 2024), fortolker Holtens argumentation som, at politikerne skal vægte omsorgsetik fremfor utilitarisme. Er det korrekt? Samtidigt siger han, at der ikke er meget nyt i Holtens argumentation og trækker på tre feministiske forskere, herunder Nancy Folbre, som Holten selv inddrager omend ifølge Carl-

Johan Dalgaard uden Folbres centrale pointe. Det er jeg delvist enig i, og det er bogens største svaghed: Holten kunne have styrket sit argument og præciseret sin kritik ved såvel at have trukket mere systematisk og direkte på feministisk økonomi og omsorgsforskningen som på at have sat det ind i en nordisk kontekst ved at inddrage nordisk kønsforskningslitteratur.

Underskud – om værdien af omsorg

Emma Holten starter med at fortælle, hvordan hendes personlige historie med sygdom og sårbarhed har ført til, at hun blev feminist og til et ønske om at forstå, hvordan samfundet fungerer. Hun undrer sig over, hvordan kvinder kan blive til en underskudsforretning for samfundet, og hvordan det hospitalspersonale, som havde brugt deres tid på at give hende overskud, ikke skabte værdi, men faktisk blev til et underskud. Så der var kun én vej frem, og det var at blive klogere på den økonomiske videnskab, som '... er politikens modersmål, det er magtens sprog' (s. 11). Holten slutter bogen med at konkludere, at 'underskuddet' skaber 'overskuddet', og det faktum, at vi har det værre, selvom vi er blevet rigere, skyldes, at '...vi ikke har noget anerkendt politisk sprog for, hvad der skaber værdi for os' (s. 257). Hun kritiserer 'viben' i det politiske rum: at der er mangel på store politiske beslutnin-

ger og understreger, at '[d]et, der skulle være midlet til vores glæde – penge – bliver målet i sig selv' (s. 259). Og at der aldrig har været så mange teknologiske muligheder og penge, men '... alligevel føles det, som om vi stiltiende har accepteret, at menneskers største kollektive fremskridt i livskvalitet og glæde ligger bag os' (s. 260).

Gennem ni kapitler diskuterer Holten med et feministisk perspektiv den økonomiske disciplins tilblivelse og dens centrale teoretiske antagelser og begreber. Hun viser, hvordan forskellige strømninger fra oplysningstiden til nu former økonomiens sprog og grundlag, og hvordan det, der forbindes med omsorg, udgrænses til det private og personlige, at dette forbindes med kvinder og hjemmet og usynliggøres som værdifuldt for samfundet. Hun slår ned i en række centrale diskussioner, f.eks. spørgsmålet om frihed, og viser, hvordan frihedsidealet bliver til en frihed fra andre – en frihed fra at yde omsorg, men som Holten skriver, er det et tænkt eksempel, for dine frihedsrettigheder kan ikke udøves, uden at nogle viser omsorg for dig (s. 66), og selvom rettighederne gælder for alle, så har køn, etnicitet og klasse betydning for din mulighed for at blive fri = fri for at yde omsorg. Det fører bl.a. til to tragedier: 'En gruppe af mennesker, oftest mænd, der nægtes omsorgen og nærheden i hjemmet. Og en gruppe af mennesker, oftest kvinder, der straffes økonomisk og begrænses i deres udfoldelser udenfor hjemmet' (s. 180).

En af Holtens centrale kritikpunkter er, at alt, der har værdi, skal kunne tælles, måles, prisfastsættes og opgøres i penge, og at det er en forhindring for at give værdi til omsorgen. Ikke bare fordi det er svært at måle, men fordi omsorgen udfordrer nogle af økonomiens grundforståelser: Omsorg kan ikke isoleres som en vare, den er ikke en knap ressource, den kan ikke evalueres som en købsituation, og den ikke er et individuelt brugsprodukt (s. 225 ff.). Parallelt med dette argument løber et lige så centralt argument, som bedst illustreres med det citat, som indledte anmeldelsen: '*Vi skaber så meget værdi for hinanden. Det er svært at tælle, men ikke svært at mærke*' (s. 262). Det handler således om, at omsorg er så meget mere end noget, som vi kan begribe intellektuelt, og når vi begriber det intellektuelt, må vi tage en bred vifte af forskningsperspektiver i brug. Værdien af omsorg kan ikke kun opgøres i penge eller kvantificeres; det handler også om følelsesmæssig og fællesskabsmæssig værdi, og det handler om menneskeværd og værdighed. Det handler om, at vi er sårbare og gensidigt afhængige af hinanden. Som illustreres så fint på s. 259, hvor Holten skriver: 'Økonomiske hensyn betyder ikke, at verden holder op med at være et socialt, følelsesladet sted. Vi bliver ikke til tal af at blive behandlet som tal, vi bliver bare ulykkelige'. Citaterne viser samtidigt en anden af bogens styrker: at gøre teoretiske og forskningsmæssige pointer bredt forståelige, genkendelige og ikke mindst, mærkbare for

os. Som også følgende citat illustrerer: 'Jeg opdagede bare først, at jeg dagligt åndede omsorg som ilt, da den forsvandt' (s. 59).

Feministisk økonomi, omsorgsteori og den nordiske forskning

Som allerede nævnt ville det have styrket Holtens argumentation, hvis hun havde inddraget omsorgsforskningen og brugt mere af den feministiske økonomiske litteratur, og hvis hun havde indlejret sin kritik i en dansk eller nordisk kontekst. For at tage det sidste først så er den sociale reproduktions betydning for samfundet ikke fuldkommen fraværende i den nordiske velfærdsstatsmodel. Organiseringen af omsorgsarbejdet indenfor den offentlige sektor som betalt arbejde og forskellige tiltag som barselsorlov, mulighed for at passe sygefamiliemedlemmer og familie-arbejdslivspolitikker betyder en anerkendelse af omsorgsarbejdets betydning. Ligesom skat, arbejdsløshedsdagpenge og forskellige socialpolitiske tiltag betyder, at nok giver økonomisk velstand og status flere livsmuligheder, men du er ikke uden livsmuligheder, selvom du ikke er rig. Men hvad er så problemet: selvfølgelig at alt dette primært ses som en økonomisk udgift, og at der er styrket fokus på at skabe økonomisk vækst, øge arbejdsudbuddet og kontrollere/reducere udgifterne til velfærd og omsorg. Men særlig vigtigt er det, at nyliberale diskurser, politikker og styringsideolo-

gier omformer omsorgsarbejdet på en måde, så det kan være vanskeligt at genkende det som omsorg, og at der tilmed er skabt et dårligt arbejdsmiljø uden omsorg for dem, der giver omsorg. Det er altså ikke kun den etablerede økonomi og et fokus på pengeskabelse, som gør omsorgen tynd, men i meget bredere forstand den finansielle eller nyliberale kapitalisme. Det er samtidigt vigtigt, at der kæmpes både om værdisættelsen af omsorgsarbejdet og om indholdet af omsorgen. Der er altså håb, og vores fremtid er ikke lukket ned, som Holten ellers skriver, selvom omsorgen er i krise, også i Danmark. Og når Holten skriver, at vi ikke har et sprog for det, der skaber værdi, så kan det underbygges af, at selv omsorgsprofessionelle kan have svært ved at sætte ord på, hvad omsorg er, og især hvad god omsorg er (N. Fraser: "Contradictions of Capital and Care", *New Left Review*, 2016; Hansen, Dahl & Horn (red.): *A Care Crisis in the Nordic Welfare States?* Policy Press, 2022; K. Lynch: *Care and Capitalism*, Polity Press, 2022). Et andet eksempel er diskussionen af, hvorvidt omsorgsarbejde skal inddrages i BNP, hvilket Holten afviser, fordi det pengegør omsorgen. Det er rigtigt, men den feministiske økonomis diskussioner heraf kunne have bidraget til at forstå dilemmaet bedre; ligesom genderbudgetting kan gøres forskelligt og også på måder, som er radikalt forandrende. Det fører til endnu et eksempel, nemlig diskussionen af, hvordan man vurderer økonomisk succes, hvor den feministiske økonomi peger på at gøre menneskelig

trivsel til definition på økonomisk succes, eller at menneskerettighederne bruges til at evaluere effekterne af makroøkonomisk politik. Denne diskussion af økonomisk succes og de alternative evalueringskriterier kunne have været interessante at inddrage i Holtens kritik af de måder, som vi vurderer samfundet på (M. Bjørnholt: 'How to make what really matters count in Economic decision-making' i Giordino & Walsh (red.): *Co-designing Economies in Transition*, Palgrave-MacMillan, 2018; M. Bjørnholt & A. McKay (red.): *Counting on Marilyn Waring. New Advances in Feminist Economics*, Bradford: Demeter Press, 2014). Endelig byder omsorgsforskningen på vigtige diskussioner af, hvad omsorg er, hvad omsorg gør, og hvem der har ansvar for omsorgen, som kunne have været med til både at styrke diskussionen af magtrelationer i og omkring omsorgen, til at sætte fokus på omsorg som empowerment-gørende og til at underbygge diskussionen af, hvorfor det er så svært at måle omsorg, eller måske snarere, hvorfor det at kvantificere og teknologisere omsorgen er med til at udtynde denne (H.M. Dahl: "Mellem kærlighed og arbejde", *Kvinder, Køn & Forskning*, 1997; L.L. Hansen: "Omsorgskrisen og udfordringerne til velfærdsstatens bæredygtighed", *Økonomi & Politik*, 2023; K. Martinsen, "Fra diakonisse til robot", *Klinisk Sygepleje*, 2017).

Økonomien er for vigtig til at overlade til økonomerne

Emma Holten er ikke økonom eller forsker, men cand.mag. i moderne kultur og feministisk aktivist, og det er på de præmisser, at bogen skal læses. 'Underskud' er en debatbog, som vil have os til at blive klogere på økonomiens afgrænsninger, begrænsninger og udgrænsninger. Bogen er en tour de force gennem økonomihistorien, som formår at inddrage mange forskellige problematikker og perspektiver. Holten får gennem retoriske spørgsmål, fine billeder, og indignation læseren til at forstå og ja, *føle*, hvor vigtig den sociale reproduktion er, og hvad det gør ved os og ved samfundet, at vi ikke anerkender dennes værdi.

Emma Holten bruger et bredt udvalg af kilder til den kritiske læsning af økonomien og inddrager egne erfaringer undervejs. Det gør teksten levende, identificerbar (for nok især et yngre publikum) og understøtter hendes pointer. Men det betyder også, at en forsker og erfaren feministisk aktivist, som jeg, synes, at bogen bliver for ufokuseret, for overfladisk og for vilkårlig i kildebrugen. Jeg ville sådan have ønsket, at hun i langt højere grad havde 'stået på skuldrene' af den viden, som vi allerede har. Det handler det ikke bare om kritikens kvalitet og styrken af argumentet; det handler også om, at hvis man skal yde modstand eller udtænke alternativer, så er det vigtigt at vide, hvad man skal rette denne mod, og hvor der allerede er potentialer for modstand. Jeg bliver

irriteret over den historieløshed og manglende præcise magtkritik, når Holten skriver: 'Folk har altid sagt, at tingene ikke kunne være anderledes. Og det har altid været forkert' (s. 25). Hvad med kvindebevægelsen? Eller med fagbevægelsen? Og hvem er de? Økonomerne? Politikerne? Kapitalisterne? Venner og familie? Er det en såkaldt 'stråmand', som hun kan bruge til at få os til at tro på, at andre prioriteringer er muligt? I givet fald, så ville jeg have foretrukket, at hun i stedet skrev om, hvordan kvindevalgretsorganisationer og rødstrømperne 'gennem handling har skabt forvandling', og dermed skabt en følelse af, at forandring er muligt, hvis vi står sammen og gør sammen.

Alt kritik til trods så holder Holtens grundlæggende argument: at produktionen er afhængig af reproduktionen, men at dette forhold i stigende grad usynliggøres med store konsekvenser både for selve omsorgen og for dem, der udøver denne. Det bekræftes af forskningen indenfor feministisk økonomi, omsorg og social retfærdighed. Og jeg er enig i, at den etablerede økonomis magt i forhold til politiske reformer og politiske prioriteringer udgør et problem for at skabe et retfærdigt, bæredygtigt og omsorgsfuldt samfund.

Så summa summarum: Emma Holtens bog er interessant og vigtig læsning, især hvis man ikke kender til feministisk økonomi og til diskussionen af den sociale reproduktions manglende samfundsmæssige værdi. Hvis man er studerende eller akademiker, som kender til feltet, og som gerne vil vide mere, så vil jeg anbefale de mange forskningsbøger og artikler, der er skrevet om feministisk økonomi, omsorgskrise og social reproduktion, og hvoraf jeg har nævnt en del undervejs i teksten. Nyeste skud på stammen er Anette Fagertun, Halvard Vike og Heidi Haukellen (2024): *The Political Economy of Care. Welfare state capitalism, universalism and social reproduction*, Scandinavian University Press. Hvis man underviser i feministisk økonomi eller heterodoks økonomi, så er en god grundtekst Bjørnholt et al. i (2021): 'Feministisk økonomi' i Tone Smith, Ebba Boye og Bent Arne Sæther (red.): *Økonomisk tenkning. Bidrag til mangfold i økonomifaget*. Solum Bokvennen.

Anmeldelsesessay af Lise Lotte Hansen, kultursociolog, køns- og arbejdsmarkedsforsker, RUC, og feministisk aktivist